

**А. Х. Степанюк, д-р юрид. наук,
професор, завідувач сектора
проблем кримінально-виконавчого законодавства.
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України**

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА

З 1991 року в Україні розпочався активний процес реформування кримінально-виконавчої системи, спрямований, передусім, на соціальну переорієнтацію системи виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду, принципів гуманізму, законності, демократизму тощо. Це потребувало нових підходів до вирішення завдань, які поставали у процесі виконання покарань, перегляду понятійного апарату науки виправно-трудоного та кримінально-виконавчого права, відповідного законодавчого забезпечення всіх процесів реформування. З огляду на необхідність проведення досліджень, спрямованих на вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства та правозастосовної практики у сфері виконання кримінальних покарань, у 1995 році і було створено сектор проблем кримінально-виконавчого законодавства, який нині очолює доктор юридичних наук А. Х. Степанюк, а до його складу входять наукові співробітники; І. С. Яковець, Т. К. Любжина, молодші наукові співробітники О. С. Четверикова та О. В. Ткачова.

Розробка нового кримінального та кримінально-виконавчого законодавства потребувала чітких уявлень про цілі покарання та їх співвідношення із завданнями установ виконання покарань. Цілі покарання та завдання установ виконання покарань (УВП) не є тотожними. Таким чином, необхідно було провести розмежування між ними на підставі поглибленої теоретичної розробки проблем співвідношення цілей покарання та завдань органів та установ виконання покарань. Це й обумовило розробку теми «Проблеми теорії та практики виконання покарань».

© А. Х. Степанюк, 2005

В основу досліджень було покладено системний підхід та структурно-функціональний аналіз діяльності УВП, а також розгорнуту характеристику структурних елементів діяльності з виконання покарань. Саме це мало лягти в основу створення концепції виконання покарань — передумови розробки Кримінально-виконавчого кодексу.

Потреба дослідження другої теми «Імплементация міжнародних стандартів у діяльності органів і установ виконання покарань» виникла у зв'язку з прийняттям Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996 — 2000 роки, в якій було передбачено привести умови тримання засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, та осіб, які перебувають в СІЗО та ЛТП, у відповідність із міжнародними стандартами. Міжнародні стандарти поведження із засудженими — це прийняті на міжнародному рівні норми, принципи та рекомендації в галузі виконання покарань і діяльності органів та установ виконання покарань. Перелік основних міжнародних правових документів стосовно осіб, які відбувають покарання за вироком суду, налічує близько тридцяти найменувань, серед яких є положення загального (універсального) характеру та спеціальні міжнародні стандарти. За ступенем зобов'язань, що виникають при впровадженні міжнародних стандартів у кримінально-виконавче законодавство тих чи інших країн, існують положення, які є обов'язковими до виконання в національних кримінально-виконавчих системах, і такі, що розглядаються як рекомендації, для реалізації яких мають бути створені відповідні соціально-економічні передумови. Україна стала членом Ради Європи в листопаді 1995 року, а відтак взяла на себе численні зобов'язання, зокрема стосовно реформування своєї правової системи, в тому числі і кримінально-виконавчої. З цією метою передбачалося здійснити моніторинг законодавства, що регулює виконання покарань, і з'ясувати, наскільки умови поведження та тримання засуджених відповідають міжнародним нормам і стандартам.

Водночас поглиблене реформування системи стримування недосконалість чинної нормативно-правової бази виконання кримінальних покарань, з огляду на що у 1999—2001 роках було проведено дослідження на тему: «Імплементация міжнародних стандартів у діяльності органів і установ вико-

нання покарань». Це стало «стартовим майданчиком» обґрунтування пропозицій, спрямованих на подальше реформування кримінально-виконавчої системи, що планувалося розробити під час нового, третього дослідження, а саме: «Проблеми реформування кримінально-виконавчої системи».

Кримінально-виконавча системи України є сукупністю органів та установ виконання покарань, котра включає комплекс державно-правових, соціально-економічних та психолого-педагогічних інститутів. З 1991 року в Україні послідовно здійснюється процес її реформування, пріоритетним напрямком якого є приведення законодавства у відповідність із Конституцією України. Прийнято близько п'ятдесяти законів, нормативно-правових актів Президента України, Кабінету Міністрів України, які забезпечують діяльність і розвиток системи виконання кримінальних покарань.

Завдяки гуманізації процесу виконання покарань, вжитим заходам щодо створення диференційованих умов тримання засуджених залежно від ступеня їх суспільної небезпеки, пріоритету стимулюючих над заборонними заходів впливу обстановка в установах виконання покарань певною мірою стабілізувалася.

Поряд з цим зміни, що відбулися в економічному, політичному і соціальному житті нашого суспільства, викликали необхідність досліджень, які спрямовані на вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства і потребують приведення кримінально-виконавчого законодавства у відповідність із реальною дійсністю. Особлива актуальність зазначеного дослідження обумовлена прийняттям нового Кримінального кодексу України, в якому вироблені поняття покарання, розширено перелік видів покарань, дана орієнтація на першочергове застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Покарання, як відомо, застосовується в межах кримінальної відповідальності, яка передбачає застосування примусових заходів до осіб, визнаних судом винними в здійсненні злочинів. На практиці кримінальна відповідальність знаходить свій вияв у реалізації санкцій кримінально-правових норм, тобто в застосуванні покарань. Оскільки термін «застосування покарання» передбачає як призначення покарання, так і його виконання, то державний примус здійснюється і на стадії виконання пока-

рання, що є одним з етапів кримінальної відповідальності. На стадії виконання покарань кримінально-правові відносини облаштовуються у форму кримінально-виконавчих правовідносин, що виникають між органами й установами виконання покарань і засудженими. Програма діяльності органів та установ виконання покарань, модель цієї діяльності має бути сформульована в нормах Кримінально-виконавчого кодексу. Таким чином, норми Кримінально-виконавчого кодексу України мають відігравати роль процедурної форми реалізації кримінальної відповідальності, бути складовою ланкою механізму її правового регулювання, в результаті чого виникає потреба у їх подальшому вивченні та удосконаленні. Науковцями сектора було прийняте рішення детальної розробки фундаментальної теми «Виконання кримінальних покарань як стадія кримінальної відповідальності».

Під час роботи над першою фундаментальною темою співробітники сектора дійшли висновку, що в основу Кримінально-виконавчого кодексу України має бути покладена певна концепція, яка відобразила б зміни в понятійному апараті кримінально-виконавчого права порівняно з виправно-трудовим правом.

Розгорнуте сектором кримінально-виконавчого законодавства дослідження проблем теорії та практики виконання покарань дало змогу досягнути певних наукових результатів. Зокрема, всупереч доволі поширеній думці про ідентичність мети покарання і завдань органів та установ виконання покарань, було висунуто судження про те, що законодавча формула мети покарання (ст. 22 КК України 1960 року) та завдань органів та установ виконання покарань принципово не може бути тотожною, оскільки між ними існує взаємозв'язок «загального» та «одиночного» на різних стадіях кримінальної відповідальності.

На зміну таким неосяжним поняттям, як «виправлення» та «перевиховання», на яких ґрунтувалося виправно-трудове право, у кримінально-виконавчому праві має бути взяте на озброєння центральне поняття — «виконання покарання», що дасть змогу конкретизувати, звузити засадничі категорії цієї галузі права шляхом такого загальнотеоретичного методу дослідження, як сходження від абстрактного до конкретного, тобто шляхом повного, всебічного та цілісного пізнання

правової природи, сутності виконання покарання. Виконання покарання розглядається як субстанція діяльності органів та установ виконання покарань, тобто як та особлива реальність, що становить першооснову, підґрунтя діяльності органів та установ виконання покарань, які характеризуються відносною стійкістю, виступає як головна у змісті виконання покарань і знаходить свій вияв у категорії сутності. Дослідження показало, що виконання покарання як субстанція є вузловим пунктом внутрішнього зв'язку основних складових елементів діяльності органів та установ виконання покарань.

Розроблена науковцями концептуальна позиція дала змогу висунути такі пропозиції стосовно реорганізації кримінально-виконавчої системи:

1. У місцях позбавлення волі повинні бути чітко розмежовані сфери впливу: а) держави; б) суспільства.

2. Органи та установи виконання покарань за тими зобов'язаннями, що їх взяла на себе Україна при вступі до Ради Європи, мають підпорядковуватися Міністерству юстиції.

3. Принципами діяльності органів та установ виконання покарань повинні бути: законність, справедливість, гуманізм, дотримання прав людини, невідворотність виконання покарання, індивідуалізація та диференціація виконання покарань.

4. Діяльність адміністрації органів та установ виконання покарань має бути спрямована на те, щоб виконання покарання, що робить ексекутивну діяльність доцільною, було завжди пов'язаним із неминучістю досягнення результату.

5. У перспективі на зміну установам виконання покарань у їх сучасному вигляді мають прийти тюрми, де умови тримання ув'язнених повинні відповідати Європейським тюремним правилам.

Силами сектора був підготовлений і вийшов друком Виправно-трудоий кодекс України, сформульовані пропозиції стосовно реорганізації кримінально-виконавчої системи.

Звертання до національного законодавства і до міжнародних стандартів поведіння із засудженими при дослідженні за темою «Імплементация міжнародних стандартів у діяльності органів і установ виконання покарання» наочно показало, що ні в статті 63 Конституції України, ні в міжна-

родних документах не згадується про можливість застосування до засуджених правообмежень, що були б передбачені будь-де, крім норм закону чи вироку суду. Особливістю обмежень, які застосовуються під час виконання покарань у виправно-трудоих установах України, є те, що вони виходять за межі змісту покарання, передбаченого КК України. Напевне, це було обумовлено особливостями чинного на той час Виправно-трудоого кодексу України та Правил внутрішнього розпорядку, які взяли на себе функцію доповнення та регулювання правообмежень, спричинених фактом ізоляції особи у виправно-трудої установі.

Порівняльний аналіз вітчизняного Виправно-трудоого законодавства з Мінімальними стандартними правилами поведіння з засудженими та Європейськими тюремними правилами дав змогу переконатися в тому, що у виправно-трудоому праві України, а також у міжнародних документах у поняття «режим позбавлення волі» вкладається принципово різний зміст. Так, фахівці з виправно-трудоого права режим визнають як порядок виконання й відбування покарання, у якому в концентрованому вигляді знаходить свій вияв зміст кримінального покарання і весь комплекс притаманних йому правообмежень та позбавлень. У зв'язку з цим режим виконує як каральну функцію, так і регулюючу, визначаючи обсяг правообмежень, а крім того, ще й функцію забезпечення застосування засобів виправно-трудоого впливу. На відміну від такого уявлення про режим, у міжнародних стандартах поведіння із засудженими під режимом розуміють уклад життя засуджених, котрий не є квінтесенцією покарання, а повинен, як це сказано у ст. 66 Європейських тюремних правил, містити: духовну підтримку та допомогу засудженим, можливості для праці за покликанням, навчання, для занять спортом тощо.

Незважаючи на те що виправно-трудое законодавство в основному відповідало міжнародним документам, фактичні умови тримання засуджених у виправно-трудоих установах України мають значні розбіжності з міжнародними стандартами поведіння і тримання засуджених. За результатами дослідження сектором було підготовлено пропозиції щодо програми адаптації кримінально-виконавчого законодавства України до законодавства Європейського Союзу, основ-

ними напрямками якої має бути нормативно-правове забезпечення:

- 1) подальшого реформування кримінально-виконавчої системи;
- 2) організації родової та видової класифікації осіб, позбавлених волі;
- 3) організації мікросоціальних умов відбування позбавлення волі;
- 4) організації режиму в місцях позбавлення волі;
- 5) залучення осіб, позбавлених волі, до програм зайнятості;
- 6) застосування до правопорушників заходів, альтернативних покаранням.

Адаптація кримінально-виконавчого законодавства України до законодавства Європейського Союзу вимагає однопорядкового застосування понять, категорій та термінів у сфері правового регулювання виконання покарань та поведіння із засудженими, що насамперед потребує розробки глосарію термінів європейського права та імплементацію їх у вітчизняне законодавство.

Третя тема досліджень — «Проблеми реформування кримінально-виконавчої системи» — стала продовженням досліджень попередніх. Під час роботи над цією темою були розроблені питання щодо вдосконалення законодавчої бази реформування кримінально-виконавчої системи, застосування державного примусу при виконанні покарань; зроблені висновки про необхідність закріплення основних засад кримінально-виконавчої діяльності як принципу кримінально-виконавчого законодавства, підняті проблеми правового регулювання застосування покарань, що виникли з прийняттям нового Кримінального кодексу України. Вперше каральна функція була визнана за головний визначальний напрямок діяльності органів та установ виконання покарань. Результати дослідження лягли в основу пропозицій до проекту Кримінально-виконавчого кодексу України.

У межах роботи над фундаментальною темою «Виконання покарання як стадія кримінальної відповідальності» сектор провів аналіз наукової літератури та нормативно-правових актів, розглянув проблеми застосування окремих норм КВК України. За напрямками роботи було здійснено розроб-

ку основ теорії виконання покарань, продовжено дослідження проблем виконання покарань, альтернативних позбавленню волі, характеристики основних елементів у діяльності органів та установ виконання покарань; проведено аналіз кримінально-виконавчої діяльності, предмета дослідження, внутрішніх суперечностей та проблем кримінально-виконавчої системи, шляхів їх подолання. Науковці визначили новий підхід до первинної класифікації засуджених до позбавлення волі, з'ясували особливості працевикористання засуджених жінок, розробили пропозиції щодо перспективи створення служби пробації в Україні.

За підсумками здійсненого аналізу стану роботи адміністрації установ виконання покарань Харківської області по застосуванню до засуджених пільг, передбачених кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством, до управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Харківській області було направлено доповідну записку із викладенням основних проблемних питань та невірною застосування на практиці чинного законодавства.

Після її вивчення, для приведення цієї роботи у відповідність з вимогами чинного законодавства, розвантаження співробітників соціально-психологічної служби та відділів (груп) по контролю за виконанням судових рішень, більш ретельного та об'єктивного вивчення даних про особу засудженого, уникнення формалізму, у практику було впроваджено такий порядок:

- 1) забезпечено обов'язковий розгляд на засіданнях комісії установ матеріалів про можливість застосування до засуджених пільг лише у випадках, передбачених ч. 3 ст. 154 КВК України;

- 2) розгляд комісією установ питання про можливість переведення до дільниці соціальної реабілітації (колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання) проводиться лише за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби, як це передбачено ст. 101 КВК України, і лише в тому разі, коли засуджений, на його думку, стає на шлях виправлення;

- 3) здійснення повторного розгляду матеріалів проводиться також за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби й лише в разі наявності даних, які

свідчать про те, що засуджений стає (став) на шлях виправлення або довів його (залежно від тієї пільги, до якої представляється засуджений), і не раніше шести місяців з дати попередньої відмови у застосуванні такої ж пільги;

4) питання можливості застосування до засудженого умовно-дострокового звільнення, заміни покарання більш м'яким або переведення до дільниці соціальної реабілітації (установи мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання), окрім вищевказаних випадків, виноситься на розгляд комісії установи тільки в разі надходження:

а) заяви засудженого (якщо він не поділяє думки начальника відділення соціально-психологічної служби щодо свого виправлення);

б) подання прокуратури, суду, інших уповноважених органів та установ про невідповідність оцінки, наданої начальником відділення соціально-психологічної служби відносно ступеня виправлення засудженого, даним про нього.

За часів існування сектора його науковці взяли участь у роботі п'ятнадцяти конференцій, семінарів, «круглих столів», симпозіумів, що проводились в Україні та за кордоном, зокрема у Швеції, виступивши на них з науковими доповідями та повідомленнями. Здійснювались експертизи документальних фільмів про установи виконання покарань та умови відбування покарань засудженими.

За період з 1997 по 2004 рік було підготовлено та опубліковано 36 наукових робіт загальним обсягом понад 32 друкарських аркуші. Захищені дві дисертації — на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (Р. М. Гура) та доктора юридичних наук (А. Х. Степанюк).

У подальшому, в майбутніх дослідженнях, сектор планує вирішити проблемні питання первинної класифікації засуджених до позбавлення волі; особливостей виконання покарання щодо засуджених жінок; виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

У науковій роботі планується здійснити аналіз кримінально-виконавчого права як цілісної нормативної системи, з'ясувати та охарактеризувати основні елементи в діяльності органів та установ виконання покарань, співвідношення цілей кримінально-виконавчого права та інших галузей пра-

ва, зокрема кримінального; продовжувати розробку основ теорії виконання покарань, завдань та органів, які їх виконують; визначити поняття первинної класифікації засуджених до позбавлення волі, цілі та критерії її здійснення; розробити теоретичні положення виконання покарань без позбавлення волі, особливості виконання покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених жінок; запропонувати шляхи вирішення проблемних питань.

Теоретичні розробки мають бути використані в наукових статтях, доповідях на науково-практичних конференціях, «круглих столах», виступах перед практичними співробітниками, при підготовці аналітичних та доповідних записок, а також у заключному звіті.

Результатом роботи повинно стати поглиблення теоретичної розробки проблемних питань виконання кримінальних покарань, вдосконалення чинного кримінального законодавства та практики його застосування.

Рекомендовано до опублікування сектором проблем кримінально-виконавчого законодавства (протокол № 6 від 1 листопада 2004 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор Н. О. Гуторова